

LUND UNIVERSITY

Meningsfullt arbete i krävande arbetsmiljö - lärare i skolan

Månsson, Eva; Persson, Anders

Published in:
Arbetsliv och hälsa 2004

2004

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Månsson, E., & Persson, A. (2004). Meningsfullt arbete i krävande arbetsmiljö - lärare i skolan. I R. Å. Gustafsson, & I. Lundberg (Red.), *Arbetsliv och hälsa 2004* (s. 301-319). Liber.

Total number of authors:
2

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Meningsfullt arbete i krävande arbetsmiljö – lärare i skolan

Eva Månsson och Anders Persson

En stor majoritet av lärarna i grund- och gymnasieskolan upplever sitt arbete som mycket meningsfullt, samtidigt som de rapporterar allvarliga, i synnerhet psykosociala, arbetsmiljöproblem. Skolan har under de senaste 10–15 åren blivit ett av våra största arbetsmiljöproblem. Detta gäller såväl elevernas (se kapitel 12 i denna antologi) som personalens arbetsmiljö, vilken vi behandlar här. Vi redovisar uppgifter om lärares psykosociala arbetsmiljö och ohälsa samt kopplar samman dessa med skolans förändringar under de senaste 15 åren. Utifrån egna fallstudier pekar vi slutligen på vad det är i dessa förändringar som lärare beskriver som negativt för den egna arbetsmiljön.

Psykosocial arbetsmiljö i skolan

De psykosociala arbetsmiljöproblemen är framträdande inom skolan. Detta framgår både av den senaste arbetsmiljöundersökningen och av rapporten "Negativ stress i arbetslivet"¹ baserad på undersökningar som Arbetsmiljöverket genomförde 2001 tillsammans med Statistiska centralbyrån (SCB). De mest utmärkande problemen för lärarkåren, liksom lärarnas upplevda besvär, sammanfattats i tabell 13.1.

Av arbetsmiljöundersökningarna framgår att lärarna anser att arbetsbelastningen ökat radikalt – de ligger i topp när det gäller detta i jämförelse med andra yrkesgrupper. Lärare anger dubbelt så ofta som genomsnittet på arbetsmarknaden att arbetsmängden är så stor att man är tvungen att dra in på luncher, arbeta över eller ta med jobb hem. Egenkontrollen liksom det sociala stödet har minskat mellan 1991 och 1999 inom den kommunala sektorn.

Det är svårare för lärare än andra, och då i synnerhet grundskollärare, att själva bestämma arbetstakten och vid vilken tidpunkt olika arbetsuppgifter

Tabell 13.1. Andel kvinnor och män med arbetsrelaterade problem och besvär. Procent.

Problematik	Grundskollärare		Gymnasielärare		Samtliga sysselsatta	
	män	kvinnor	män	kvinnor	män	kvinnor
Höga krav i arbetet ^a	-	93	75	82	54	58
Liten egenkontroll ^a	-	65	55	60*	40	53
Bristande socialt stöd ^a	-	43	58	48	43	35
Arbetet psykiskt påfrestande ^b	81	89	68	81	42	49
Sömnsvårigheter ^b	35	42	26	36	18	21
Svårighet att koppla av tankarna på arbetet ^b	79	85	68	80	44	46
Problem att få tiden att räkna till för återhämtning ^b	-	66	-	64	39	43
Utsatt för konflikter eller bråk med andra personer ^b	81	66	67	67	33	35
Utsatt för våld eller hot om våld ^b	31	21	15	12	10	17

a. Uppgifterna utgörs av sammantagna data från Arbetsmiljöundersökningarna 1997 och 1999 (SCB).

b. Uppgifterna utgörs av sammantagna data från Arbetsmiljöundersökningarna 1997, 1999 och 2001 (SCB).

- Uppgift saknas.

* Ej signifikant skillt gentemot samtliga sysselsatta kvinnor.

ska göras. Lärare får i mindre utsträckning stöd från arbetsledningen, som man anser också brister i fråga om vägledning. Det senare gäller främst gymnasielärare.

Konflikter och bråk med andra personer förekommer dubbelt så ofta som för genomsnittet av alla arbetstagare. Manliga grundskollärare är bland de som blivit utsatta för trakasserier grundade på kön, från chefer eller arbetskamrater. Samtidigt upplever lärare oftare att det är svårt att uttrycka kritiska synpunkter om arbetsmiljöförhållanden.

Lärare, oavsett kön och skolform, finns, enligt undersökningarna, bland de yrkeskategorier som har högst arbetskrav, minst egenkontroll och sämst socialt stöd, faktorer som har betydelse för den arbetsrelaterade stressen (Karasek & Theorell 1990). I arbeten med dylika förutsättningar fanns den

högsta frekvensen av dem som tänkte lämna, eller hade lämnat, sitt arbete av hälsoskäl. Detta gällde för såväl kvinnor som män och mönstret var likartat i alla åldrar.

Kvinnliga grundskollärare har en av de högsta andelarna bland dem som känner olust inför att gå till arbetet. Sömnproblem är betydligt vanligare hos lärare än för övriga yrkeskategorier. Psykiska besvär till följd av arbetet återfinns i högst andel bland kvinnliga grundskollärare medan kvinnliga gymnasielärare kommer på tredje plats.

Fyra av fem kvinnliga lärare, oavsett skolform, anger att de har svårigheter att koppla bort tankarna på jobbet under fritiden. Bland de manliga grundskollärarna är andelarna obetydligt lägre. Lägst andel finner man bland de manliga gymnasielärarna, där ändå nära sju av tio upplever att det är svårt att koppla av tankarna från arbetet.

Samtidigt som lärare rapporterar en krävande arbetsmiljö upplever de i stor utsträckning sitt arbete som meningsfullt, att de mer än genomsnittet har möjlighet att lära något nytt och utvecklas i yrket och att de har fått utbildning på betald arbetstid.

Fynden bekräftas i allt väsentligt också av den senaste rektorsenkäten som Arbetsmiljöverket lät genomföra (Arbetsmiljöverket 2002). Rektorer i samtliga rektorsområden i Sverige besvarar varannat år frågor om vilka fysiska och psykosociala arbetsmiljöproblem som framkommit vid skyddsronder. De vanligast förekommande anmärkningarna vid skyddsronder bland de 57 procent av rektorerna som 2002 besvarade enkäten var hög arbetsbelastning och stress, 75 procent, känsla av otillräcklighet hos personalen, 63 procent, och risk för utbrändhet och långtidsjukskrivning, 54 procent.

En enkätundersökning som genomfördes under 2001 vid Arbetslivsinstitutet i Malmö; den så kallade KVAR-undersökningen,² visar på liknande resultat (Jönsson m.fl. 2003). Av de deltagande lärarna var det 65 procent som arbetade i en verksamhet som hade genomgått organisatoriska förändringar under de senaste tre åren. De upplevde sig inte ha haft något inflytande över dessa förändringar; var fjärde lärare ansåg att de lett till en försämring. Mer än hälften upplevde att målen för verksamheten var motstridiga. Nästan lika många tyckte att för stor del av arbetstiden gick åt till arbete som inte var elevcentrerat.

Majoriteten ansåg sig arbeta mer än ordinarie arbetstid och uppskattade mertiden till i medeltal sju timmar per vecka. Även i denna undersökning upplevde lärarna att de hade för mycket att göra och att de inte hann med de arbetsuppgifter de tänkt sig. Samtidigt ansåg en lika stor andel att de ställde för höga krav på sig själva. Var tredje lärare saknade såväl stöd från som förtroende för sin chef. Bara var tionde, betydligt färre än de som önskade det, hade fått feedback från chefen. Eleverna var de som i störst utsträckning bestod lärarna med feedback, något som lärarna också såg som den viktigaste återkopplingskällan.

Vilka konkreta uttryck har då lärarnas missnöje tagit sig och hur har den upplevda ohälsan påverkat arbetsförmågan? Andelen lärare som lämnar den kommunala skolan har ökat sedan 2001. Den största delen av ökningen har de äldre lärarna, 5–64 år, stått för, och då i synnerhet bland gymnasielärare. Orsakerna till ökningen hänger, enligt undersökningen *Negativ stress och ohälsa* (Arbetsmiljöverket & Statistiska centralbyrån 2001b), samman med den ökade stressen som lärare har upplevt och fortfarande upplever i skolan.

Sjukskrivningsfrekvensen bland lärare har ökat liksom för övriga yrkesgrupper i samhället. De vanligaste diagnoserna bakom sjukfrånvaron är enligt Arbetskyddstyrelsen (1999) överansträngning, utbrändhet och depression. Sjukfrånvaron ökar med stigande ålder, från 55 år. Kvinnor har den ojämförigt största frånvaron. Den totala sjukpenningkostnaden per person för personal inom förskolorna, grundskolan och gymnasieskolans studieförberedande linjer har i det närmaste fördubblats mellan 1996 och 1999.

Hur kan det då komma sig att de psykosociala arbetsmiljöproblemen blivit så framträdande i skolan? Kan det ha att göra med de förändringar som genomförs i skolan sedan början av 1990-talet? I det följande ska vi först redogöra för de skolförändringar vi anser viktigast och sedan avsluta kapitlet med att återge undersökningsresultat som pekar på vad det är i förändringarna som lärare upplever som arbetsmiljöförsämrande.

Förändringar i skolan under 1990-talet

Skolan var tidigare, till form och innehåll, en relativt stabil verksamhet. Stora och i allmänhet utredningsmässigt väl underbyggda reformer genomfördes relativt sällan och avsåg sådant som skolpliktens längd, läroplaner och skolans arbetsorganisation. I det perspektivet innebar 1990-talet en formlig explosion

av såväl reformer som olika anpassningar till förändrade omgivningsförhållanden, både nationellt och globalt. Vi ska beskriva några av de förändringar som vi tror har påverkat skolans arbetsmiljö.

Ett nytt *styrsystem* utvecklades successivt under första hälften av 1990-talet, där kommunaliseringen av skolan 1991 var själva portalförändringen. Det nya styrsystemet är ett mål- och resultatstyrningssystem som bygger på ansvarsfördelning mellan:

- staten, som formulerar skolans mål och granskar målpåfyllelse,
- kommunerna, som är så kallade huvudmän för skolorna som de driver, och mer självständigt än tidigare fördelar resurser inom, samt
- skolan själv, i synnerhet dess "professionella" anställda, närmare bestämt rektorer, lärare och annan pedagogisk personal.

Kommunaliseringen innebar bland annat att skolutvecklingen knöts till utvärdering och resultatuppföljning – grunden hade därmed lagts för ständiga förändringsförsök i syfte att förbättra skolans målpåfyllelse i olika avseenden.

En annan viktig aspekt av styrsystemets förändring är att skolan under 1990-talet började övergå från ett slags kollegial styrning till "management". Detta illustreras av skolledarnas ändrade ställning. Från att tidigare ha varit främst bland likar (*primus inter pares*), har de under 1990-talet alltmer kommit att bli sist bland överordnade (*ultimus inter superiores*). Skolledarna har hissats upp ur skolan och blivit, eller förväntats bli, mer av arbetsgivarrepresentanter och kommunala mellanchefer (se vidare Persson m fl 2003). Alltmer ansvar, men knappast makt, har decentraliserats till rektorn, som för att klara av sitt arbete måste bli heltidschef. En indikation i statistiken på denna samtida rörelse uppåt och ansvars- och arbetsuppgiftsdecentralisering nedåt, denna distansering från lärarna på klassrumsgolvet, är att allt färre skolledare har undervisning i tjänsten. Medan 28 procent av skolledarna hade undervisning 1993, var det endast nio procent som hade det 2002. I gymnasieskolan har dock andelen skolledare med undervisning inte minskat lika kraftigt (Skolverket 2001, 2003)

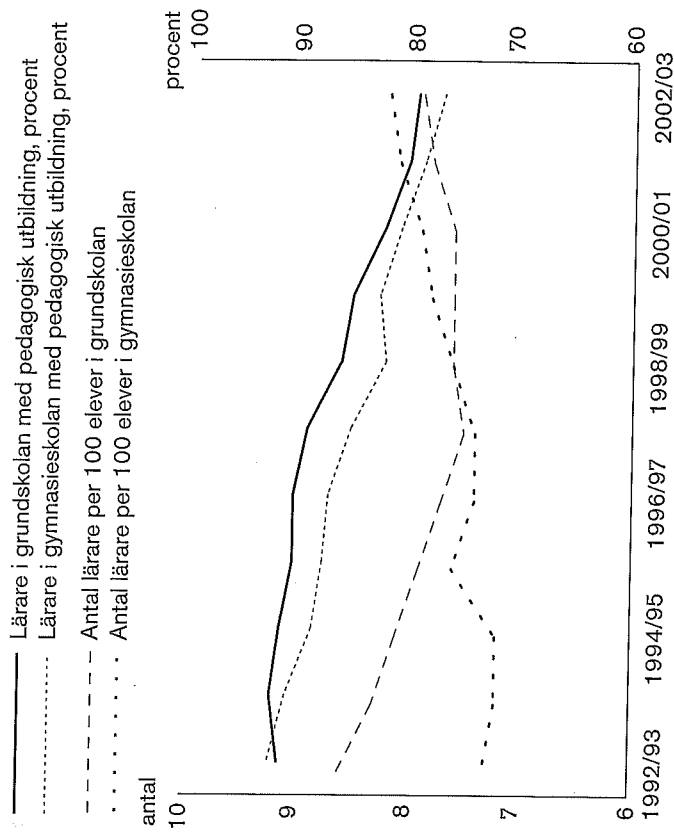
Etableringsfasen av den kommunaliserade skolan sammanföll med omfattande resursminskningar, till följd av den statsfinansiella krisen under större delen av 1990-talet. Orsakerna till att statliga och kommunala besluts-

fattare valde att minska skolans resurser kan diskuteras, vilket vi inte ska göra här, utan i stället endast konstatera att grundskolans kostnader för undervisning minskade med en femtedel under perioden 1991-96 (Riksdagens revisorer 2002, s 14 f). En återhämtning skedde under andra hälften av 1990-talet och detta gjordes delvis genom att villkorade projektpengar fördelades till kommunerna. Ylva-pengarna 1997, Persson-pengarna åren 1997-2000 och Wärnersson-pengarna (den så kallade personalförstärkningsresursen, som syftar till att öka personaltätheten för att öka skolans målpuppfyllelse) åren 2001-06 är exempel på sådana satsningar.

Tillsammans med en rad andra projekt, såsom *Attraktiv skola* från 1998, och det faktum att dessa satsningar inte innebär en långsiktig resursförstärkning, skapas ett slags *projektorganisering* av stora delar av skolan, som ytterligare understryker den ständiga förändringstendensen. Skolans resursminskningar kan också illustreras på en rad andra sätt. I figur 13.1 återger vi officiell statistik rörande antal lärare per 100 elever i grundskolan och gymnasieskolan samt andelen lärare med pedagogisk utbildning.

Vi ser att lärartätheten i grundskolan minskade fram till 1998, vilket den inte gjorde i gymnasieskolan. Efter 1998 skedde sedan öknings i såväl grund- som gymnasieskola. Grundskolan återhämtade sig emellertid inte helt under perioden, medan däremot lärartätheten ökade i gymnasieskolan. En annan resurs i skolan är lärarnas pedagogiska utbildning; som framgår av figuren har andelen utbildade lärare minskat kraftigt i såväl grund- som gymnasieskola sedan 1992.

Under 1990-talet genomfördes också en rad olika förändringar som innebär ett slags *individualisering*, både vad gäller föräldrars val av skola, elevernas målrelaterade betygssystem och lärarnas individuella lönesättning. Genom en serie regeringspropositioner runt året 1990 ökades föräldrarnas möjlighet att välja skola och från 1993 betalar kommunen bidrag till elever i så kallade fristående skolor. Sedan dess har andelen elever i dessa skolor ökat från en halv till fem procent när det gäller grundskolan och till drygt sju procent i gymnasieskolan. Andelen elever i så kallade fristående skolor varierar mellan kommunerna. I vissa kommuner finns inga, medan det i andra, i synnerhet storstadskommuner, finns en relativt stor andel sådana skolor. I dessa kommuner, där 10-15 procent av grundskoleeleverna går i så

Figur 13.1. Antal lärare (heltidstjänster) per 100 elever och andel lärare med pedagogisk utbildning, i procent. (Källa: Sveriges officiella statistik/Skolverket.)

kallade fristående skolor (Skolverket 2003), utgör de ett reellt alternativ och ökar som sådant förändringstrycket mot den kommunala skolan.

Det nya betygssystem som infördes i såväl grund- som gymnasieskola 1994 innebär också ett slags individualisering eftersom det relativa betygssystemet avskaffades och ersattes med ett målrelaterat betygssystem, som innebär att eleven själv kan reglera sin ambitionsnivå i förhållande till fastställda betygskriterier. Utvecklingssamtalet är intimt förknippat med detta betygssystem och sedan 1994 har skolan skyldighet att arrangera sådant samtal med varje elev minst en gång per termin. I grundskolan finns inte betyget icke godkänd, till skillnad från i gymnasiet, och målet är således att alla elever ska kunna nå betyget godkänd. Slutligen kan den individuella lönesättning för lärarna som infördes 1996 både ses som ett slags individuali-

sering och som en del av det nämnda nya styrsystemet. Lönesättningen kopplades nämligen i det arbetsavtal som ingicks mellan arbetsgivarna och lärarnas fackföreningar 1996 till den enskilda lärarens bidrag till skolutvecklingen.

Skolans *arbetsorganisation* förändrades under 1990-talet. Det nämnda arbetsavtalet innebar att lärarnas arbetstid delades i reglerad arbetstid och förtroendearbetstid. Den reglerade arbetstiden representerar drygt 70 procent av den totala arbetstiden. Läraren förväntas nu vara på skolan under en större del av arbetstiden och där antingen undervisa eller göra annat, exempelvis vara tillgänglig för samarbete med kollegorna i arbetslaget. Samarbetet i läroplan är en arbetsform som fick sitt verkliga genombrott under 1990-talet, trots att den stått på dagordningen alltsedan *sia*-reformen vid mitten av 1970-talet. Behovet av samarbete har inte minst att göra med integrationen av förskola och skola, vilken var föremål för regeringsbeslut under slutet av 1990-talet, då också förskolan för första gången fick en läroplan.

Nya *pedagogiska styrdokument* infördes 1994 i och med besluten om nya läroplaner och kursplaner för grund- och gymnasieskolan 1994. Då infördes, som nämnts, också det nuvarande målrelaterade betygssystemet och därmed sammanhängande betygskriterier.

1990-talet kom också att innebära en *stark utbildningsbetoning* och en *massutbildningstendens*, i synnerhet i fråga om formell utbildning (även om faktisk kompetens också samtidigt betonades, vilket exempelvis framgår av ev-kommissionens *Memorandum om livslångt lärande* 2000). Gymnasieskolan blev under 1990-talet praktiskt taget obligatorisk, i betydelsen att nästan alla (i dag 98 procent) fortsätter dit efter grundskolan, vilket kan antas ha haft att göra med arbetsmarknadssituationen och i synnerhet ungdomsarbetslösheten. Gymnasieskolan fick 1992 en helt ny utformning i och med att linjerna då ersattes av 16 olika utbildningsprogram, vilka också blev högskoleförberedande. Dessutom skapades ett brett utbud med över 400 valbara kurser för att tillgodose förväntade kompetenskrav i arbetslivet – men förmodligen också för att i någon mån anpassa skolan till den nya situationen med elever med mycket olika förutsättningar och studiemotivation.

Slutligen vill vi också nämna de förändringar som har skett i skoldis kursen – alltså talet och samtalet om skolan – inte minst som de påverkar våra

föreställningar om meningen med skolan. I början av 1990-talet kom skoldis kursen i mycket hög grad att präglas av en *ideologisk förskjutning*, vilken Schüllerqvist har beskrivit som en övergång från en värdebas som betonade:

[...] icke-segregering (socialt och geografiskt), social utjämning, jämlikhet, generell medborgarkompetens inför fortsatta studier, framtida yrke och som deltagare i ett demokratiskt samhälle, samhälleligt utbildningsansvar (1995, s 54) [till en helt annan värdebas som nu präglas av] [...] individuell valfrihet, föräldransvar för utbildningen, effektivitet och konkurrens, ekonomiskt och pedagogiskt, och individuell kompetensuppbyggnad (1995, s 92).

Fritt tolkat kan vi säga att vid inledningen av 1990-talet kom tre mycket centrala drag i den moderna samhällsutvecklingen att med full kraft sätta sin prägel på svensk skola: förvandlingen av kunskap till en vara (varufiering), förvandlingen av individuella aktörer till rationella väljare (humankapitalisering) och förvandlingen av skolinstitutionen till en organisation (företagisering eller managementifiering).

Som framgått av framställningen ovan har politiska beslutsfattare försökt omsätta dessa mer generella drag genom en del av 1990-talets skolförändringar, samtidigt som det också har skett en del andra förändringar, exempelvis stora resursminskningar, som gjort att 1990-talets skolutveckling blivit minst sagt motsägelsefull. På den diskursiva nivån finns det därför anledning att, förutom den ideologiska förskjutningen, också beskriva skolutvecklingen i termer av *krismedvetande*.³ Vi kan säga att ett starkt krismedvetande spridit sig i och kring skolan, inte minst genom medierna. I en analys av skoldis kursen förbinder Melander (2004) det slutande 1990-talets två ideologiska huvudalternativ i svensk skoldebatt genom just ordet "kris": socialdemokraternas huvudbudskap "mer resurser" och de borgerligas "ökad valfrihet" framställs som två olika svar på krismedvetandet om skolan.

Ständiga förändringar – ojäm utveckling

Tre saker är iögonfallande när man i efterhand betraktar den mängd av förändringar och förändringsförsök som kännetecknar 1990-talets skola. För det första kan vi notera att förändringarnas tempo och frekvens ökade och därmed också den kunskapsmässiga underbyggnaden. De ständiga föränd-

ringarna blev utvärderingsunderbyggda och i någon mening medierivna och sades vara målstyrda. För det andra är ett annat drag i 1990-talets skolutveckling samtidigheten i flera olika förändringsprocesser, vilka inte sällan kommit i konflikt med varandra: exempelvis att kraven på eleverna, och därmed på lärarna, ökat samtidigt som skolans resurser minskat. För det tredje, och slutligen när det gäller 1990-talets skolförändringar, kan vi konstatera att det rör sig om en ojämn utveckling och att detta sammanhänger med att skolan under 1990-talet i mycket högre grad än tidigare kom att bli en kommunal angelägenhet.

Som nämnts innebar kommunaliseringen 1991 ett nytt slags kontrakt mellan staten, kommunerna och skolans professionella aktörer. De påfrestningar som skolan drabbats av under 1990-talet, främst i form av kraftiga resursminskningar och samtidigt ständiga förändringsförsök, har påverkat kontraktet på olika sätt under perioden. Under första halvan av 1990-talet tycktes staten *lämna över* skolan till kommunerna, med kraftigt minskade resurser och samtidigt genomgripande, statligt beslutade förändringar i form av exempelvis ett nytt betygssystem som skärpte kraven på skolans prestationer.

Retoriskt har detta ibland kommit att beskrivas som en övergång från regel- till målstyrning. Kommunerna hanterade emellertid denna så kallade decentralisering på olika sätt: en del lämnade skolan vidare till skolans professionella, medan andra försökte bedriva kommunal skolutveckling. Teoretiskt har frihetsgraderna för en sådan utveckling funnits, då en rad pedagogiska regler om klasstorlekar och annat tagits bort, men möjligheterna att närma sig de av staten uppsatta målen har begränsats av ekonomiska normer om budgetbalans. I stället för att tala om en utveckling från regel- till målstyrning borde vi således snarare beskriva förändringen som en övergång från byråkratisk regelstyrning till ekonomisk normstyrning.

Mycket av den kommunala skolutvecklingen har därför i realiteten kommit att handla om effektivisering: att göra samma sak, eller flera, med mindre tillgängliga resurser. Många skolor, fler i vissa kommuner än i andra, har därför dragits in i virveln av ständiga kommunala omorganisationer eftersom detta kommit att bli sättet att försöka effektivisera, eller åtminstone bibehålla tron på att man håller på att effektivisera.

Detta har stundtals lett till starka motsättningar mellan kommunala beslutsfattare och skolans professionella, motsättningar som ofta har kommit

att handla om bristande lojalitet med fattade politiska beslut. Under slutet av 1990-talet har staten åter försökt ta *tillbaka* initiativet i skolutvecklingen dels genom olika projektanslag, som redan nämnts, dels genom skärpt skolinspektion. Syftet bakom har varit att öka likvärdigheten i utbildningen och att följaktligen göra den kommunala skolutvecklingen mer jämn. På den enskilda skolnivån kan man anta att 1990-talet av många har kommit att upplevas som en lång serie av ständiga förändringar.

Skolförändringar och arbetsmiljöproblem

Sedan 1970-talet har forskning om arbetsmiljön och dess hälsoeffekter haft en framskjuten plats i Sverige. En god arbetsmiljö kräver arbetsförhållanden som gör att man inte skadar sig fysiskt eller psykiskt. Olika skyddsåtgärder har fått de fysiska olyckstillbudet i arbetslivet att minska. Forskningen om psykosocial arbetsmiljö har visat att människor, för att må bra, är beroende av trygga förhållanden, bekräftelse och stöd från chefer, god samvaro och gott samarbete med kollegor liksom bekräftelse från arbetsmottagaren, i detta fall eleven. Arbetet ska vara intressant och stimulerande samt ge utrymme för kreativitet och ansvarstagande. Det ska finnas möjlighet att påverka sin arbetssituation. Arbetsbelastningen ska vara rimlig, både kvantitativt och kvalitativt. Delaktighet i beslutsprocesser rörande den egna verksamheten är viktig liksom tydlighet kring verksamhetens mål och de egna arbetsuppgifterna. Trots att denna kunskap är väletablerad, har vi nu en ökande psykosocial belastning i arbetslivet. Vi måste således anta att denna inkomngrens inte har med bristande kunskap att göra.

Det ligger naturligtvis nära till hands att tänka sig att arbetsmiljöns förändring i skolan under 1990-talet har att göra med de förändringar som då ägde rum. Detta eventuella samband kan emellertid betyda flera olika saker. Beror exempelvis den upplevda försämringen av arbetsvillkoren på att dessa tidigare varit så goda att varje förändring av dem i riktning mot en mer "normal" arbetsbelastning, betraktats som försämringar?

Eller *har* arbetsvillkoren under 1990-talet verkligen försämrats bortom det normala? Ligger förändringen mer i lärarens öga eller mer i lärararbetets faktiska förändringar? Naturligtvis är det svårt att utesluta det ena svaret till förmån för det andra och vi tvingas att på sedvanligt sätt säga att det inte är antingen eller, utan snarare både och. Wikman och Marklund har kunnat visa

att sambandet mellan organisationsförändringar, försämrad psykosocial arbetsmiljö och ökad sjukfrånvaro bland kommunalt anställda är "relativt enydigt" och drar slutsatsen:

Framförallt gäller det ökade krav i arbetet och avsaknaden av en motsvarande kompensation i form av ökade frihetsgrader. Denna tendens går att belägga på såväl individ- som gruppnivå och den är tidsmässigt väl definierad. Det faktum att sjukfrånvaron öknings varit särskilt stor bland anställda inom kommuner och landsting är tydligt relaterat till att de anställda i dessa sektorer fått särskilt framträdande svårigheter (Wikman & Marklund 2003, s 53)

Vi kan inte – med hänvisning till de undersökningar som redovisats ovan eller andra undersökningar som vi själva har gjort – hävda att det finns ett kausalt samband mellan skolförändringar och lärarnas försämrade arbetsmiljö, men vi kan lyfta fram de samband som lärarna själva beskriver. Låt oss därför avslutningsvis förhålla oss till de faktiska förändringarna som beskrivits ovan och se hur lärarna uppfattar deras inverkan på arbetet. I redovisningen nedan har vi utgått från nyligen genomförda undersökningar vid Arbetslivsinstitutet rörande lärares arbetsmiljö, hälsa och skolans förändringar.⁴

Förändringströtthet och försämrat förtroende

Vi börjar med den ökade reformtakt som beskrivits i föregående avsnitt. Förfaringsättet har av lärarna mötts med skepsis och upplevs som mindre seriöst jämfört med de tidigare välunderbyggda utredningarna. Den resursminskning som drabbade skolan i och med att den ekonomiska nedgången sammanföll med decentraliseringen har i första hand kommunerna fått klä skott för. Man anar i lärarnas beskrivningar ett minskat förtroende för de styrande beslutsfattarna, inte minst på kommunal nivå, en förändringströtthet och en minskad vilja till följsamhet gentemot de påbud som kommer ovanifrån. I en undersökning av långtidssjukskrivna i 40 kommuner visar dessutom Szücs med flera (2003) att bristande delaktighet i verksamhetsförändringar är den faktor som tydligast har samband med långtidssjukskrivningar bland kommunalanställda.

Lärarna uttrycker också på olika sätt missnöje med den distanserade arbetsledningen, som nu mer än tidigare är beslutsfattarnas förlängda arm.

De nya och ökade arbetsuppgifter som lagts på skolledarna har medfört att de fått mindre tid för pedagogisk ledning och att kontaktytorna visavi lärarna har minskat. De yngre lärarna saknar pedagogisk ledning medan de äldre miss tror en chef som upplevs gå andras ärenden. En vilshenhet och en minskad "stolthet över uppdraget" noteras och denna upplevelse späds på av en negativ färgad massmediebild av skolan.

Ökade krav och minskad bekräftelse

Allt fler arbetsuppgifter ska utföras inom ramen för den reglerade arbetstiden. De minskade resurserna för undervisning har i förlängningen inneburit större undervisningsgrupper. Samtidigt har elevvårdsresurserna skurits ner och arbete med eleverna av socialkurativ natur har fallit på lärarna. De både kunskaps- och motivationsmässigt ojämna elevgrupperna i gymnasieskolan för praktiskt taget alla, ställer höga krav på lärarens pedagogiska förmåga och än högre om läraren har som ambition att samtliga elever ska nå Skolverkets krav på mål- och resultatuppfyllelse.

Nya pedagogiska styrdokument och införandet av nya betygssystem i såväl grund- som gymnasieskola har ökat lärarnas arbetsbelastning. Inom grundskolan, har som sagts tidigare, ett betygssystem införts som innebär att alla elever ska få ett sådant stöd att de blir godkända. Men eftersom grundskolan är betygsfri fram till åttonde klass har i synnerhet utvecklingssamtalen, som varje elev har med läraren en gång per termin, kommit att bli medlet för kommunikation mellan skola och elever/föräldrar och ett omfattande bokföringsarbete har utvecklats i anslutning till utvecklingssamtalen.

Det kursrelaterade gymnasiet har ökat betygsbördan jämfört med den tidigare terminsvisa ordningen. En indikation på att arbetsbelastningen har ökat ger den ökade veckoarbetstiden och, som en av våra fallstudier (Månsson 2002, 2004) visar, överstiger denna den fastlagda med 12,5 timmar per vecka. Våra undersökningsresultat pekar i samma riktning som en enkätundersökning som nyligen gjorts av Lärarförbundet, där det framgår att 30 procent av de svarande inte ansåg sig hinna med sitt läraruppdrag inom arbetstidens ram (*Lärarnas Tidning* nr 1, 2004).

Eftersom det inte finns mycket till arbetsmarknad för 15-16-åriga ungdomar, går i stort sett alla vidare till gymnasieskolan och lärarna där får ta sig an en mindre selekterad och i många fall mindre studiemotiverad grupp,

vilken dessutom ska tillbringa tre år där, oberoende av programval. Förutsättningarna för "det goda mötet" försämrats därmed, vilket minskar möjligheten för läraren att få direkt bekräftelse från den mest betydelsefulla gruppen, nämligen eleverna.

Osäkerhet, botad kollegialitet och sänkt status

Projektorganiseringen av skolan under senare år har möjliggjort nyrekrytering, men tillräckligt med behörig personal har saknats. Fler lärare är visstidsanställda och andelen som saknar pedagogisk utbildning har ökat starkt. Detta har medfört att ordinarie lärare fått ta på sig ett handledarskap. Läraryrkets status har påverkats liksom även lönebildningen, där vikariatslönerna i vissa fall överstigit ordinarie lärares. Yrkesstoltheten har påverkats negativt av detta.

Individualiseringen i form av fritt skolval och möjlighet för eleverna att söka sig till friskola innebär ett osäkert ekonomiskt underlag för varje skola. Det målrelaterade betygssystemet och de föreskrivna utvecklingssamtalen sätter inte bara press på eleverna utan även på lärarna. En förutsägbar löneutveckling har försvunnit och ersatts med en individuell sådan, baserad på lärarens insats. Den individuella lönesättningen, som bland annat infördes som ett incitament till ett ökat engagemang i skolutvecklingsfrågor, har lett till konkurrens och kan komma i konflikt med det förväntade samarbetet i arbetslaget. Resultatet har blivit en osäkerhet i anställningstryggheten och en hotad kollegialitet.

Kringkuren kontroll

Flera av 1990-talets skolförändringar upplevs av lärarna som att deras kontroll över arbetet har minskat. Lärares relativt fria arbetstider har med arbetstidsavtalen blivit mer bundna. Man har fått en reglerad arbetstid, som dessutom schemaläggts av andra. Den fysiska miljön, med delade arbetsrum och kravet på att man som lärare är tillgänglig för eleverna, har lett till rent praktiska svårigheter att genomföra uppgiften inom ramen för den arbetsplatsförlagda tiden. Man kan inte slutföra en uppgift eller förbereda en lektion så att man själv blir nöjd. Föräldrar och elever har fått ett ökat medbestämmande över hur undervisningen ska bedrivas. Samtidigt har lagarbetet ökat, vilket av många upplevs som en minskad egenkontroll av

arbetet; dessutom uppger många gymnasielärare som undervisar på flera program att arbetslagsmötet i själva verket blivit ett merarbete i stället för en hjälp. Differentierade arbetstider med olika långa lektionspass, liksom den arbetsplatsförlagda tiden som utnyttjas av var och en till individuellt genomfört arbete, har medfört att den sociala samvaron med kollegor har minskat.

En viljeinriktning finns från beslutsfattarnas sida att lärarrollen ska förändras, från kunskapsförmedlare till handledare. Detta möts med mycket blandade känslor av de professionella. De förändrade arbetsuppgifterna, som kravet på delaktighet i skolutvecklingsarbetet har medfört, har för en betydande andel lärare inneburit en personlig förlust av arbetsglädje och att det kreativa i arbetet har skalats bort. Ju mer detaljerad beskrivningen är av vilka resultat som förväntas, desto mindre blir lärarens handlingsutrymme, egenkontroll, för valet av på vilket sätt man ska nå målen (Carlgren & Englund 1996). På motsvarande sätt har grundskolans nya betygssystem inneburit att läraren måste anpassa sig mer pedagogiskt, bland annat vad gäller arbetsformer, till de elever som tidigare lämnade grundskolan underkända.

Meningsförlust och bristande känsla av sammanhang

I våra fallstudier får vi också indikationer på vad som kan kallas meningsförlust. Flera av de lärare vi har intervjuat framställer de skolförändringar vi beskrivit som aspekter av en värld där allting tycks flyta och där tidigare sätt att ge verksamheten mening fungerar sämre (Persson & Stavreski 2004). Många samtida förändringar, av vilka en del dessutom är inbördes motstridiga, kan ge upphov till en bristande känsla av sammanhang. Kanske är det så att de lärare som har svårt att se sammanhanget också har svårt att ge det egna arbetet mening, vilket i sin tur gör att den försämrade arbetsmiljön träder i förgrunden och för några blir till en sjukskrivningsfaktor. De som å andra sidan kan ge sitt arbete mening, och inte nödvändigtvis då den mening som lärararbetet bör ha enligt läroplanerna, klarar förmodligen bättre de påfrestningar som skolans arbetsmiljö innebär.

Skolförändringar som lärares arbetsmiljöproblem

Vi har sammanfattningsvis kunnat se att det för varje beskriven skolförändring finns lärare som uppfattar den som negativ ur arbetsmiljösynpunkt, vilket också kan bekräftas i arbetsvetenskapliga termer. Intentionen bakom

dessa förändringar har varit en annan – men vår slutsats blir att 1990-talets skolförändringar blivit många lärares arbetsmiljöproblem. Det finns naturligtvis ingen enhetlig uppfattning om dessa ting i lärarkåren men tillräckligt många har påverkat, och detta så kraftigt att även deras hälsa äventyrats.

Här kan vi förmoda att det har betydelse att Sveriges lärarkår är en av de äldsta i Europa, enligt en nyligen publicerad rapport från EU-kommissionen (2002). I ett yrke där snabba förändringar inträffat kan det ju ha stor betydelse att många har lärt sig yrket under helt andra omständigheter och de kan då uppleva detta som en stor arbetsbelastning, medan yngre som kommit in senare i yrket möjligen tar förhållandena mer för givna (för ett resonemang om generation och yrkesförändringar, se Greiff 2004). I undersökningen av gymnasielärares arbetsbelastning (Månsson 2004) framkommer att de äldre lärarna, med den längsta yrkeserfarenheten, uppfattar förändringarna som mer påfrestande än deras yngre kollegor gör. Undersökningen ger belägg för att orsaken står att finna i de båda gruppernas olika värdegrund för sitt arbete.

En annan orsak till att lärarna uppfattar sitt arbete som alltmer stressande kan sökas i själva karaktären hos de människobehandlande yrkena, där relationen till klienten står i centrum och ger själva arbetet mening. I en situation av samtidigt resursminskningar och höjda krav till följd av olika skolförändringar kan detta resultera i att *yrkesutövaren får svårt att begränsa sin arbetsinsats*. Detta indikeras i någon mån av det faktum att samtidigt som lärarna upplever arbetsbelastningen som hög, ser i runda tal 85 procent av de kvinnliga och 75 procent av de manliga lärarna arbetet som mycket meningsfullt (Arbetsmiljöverket & Statistiska centralbyrån 2001a).

I våra undersökningar bekräftas detta. De lärare som har som främsta mål att lösa sin uppgift, vilka förutsättningarna än är, överanvänder ofta sina egna kraftresurser. De har svårt att sätta realistiska gränser.

Detsamma gäller för lärare som sätter sig själva i andra rummet. De har svårt att säga nej till uppdrag om de blir ombedda och tar på sig mer arbetsuppgifter än de orkar med. De ger sig själva mer och mer arbete utan att få bekräftelse, vare sig verbalt eller pekuniärt. Arbetsbördan blir orimligt stor och leder till utarmning av de egna krafterna.

En alltför hög ambitionsnivå framstår således som ett direkt hälsovådligt felval med den kravnivå och de belöningsskillnader som dagens skola kan erbjuda.

Noter

1. Rapportunderlaget är Arbetsmiljöverkets arbetsmiljöundersökningar under perioden 1991–99 och undersökningar om arbetsorsakade besvär under perioden 1995–2000.
2. Ett för Arbetslivsinstitutet Syd gemensamt forskningsprojekt benämnt KVAR-projektet, "Organisation, ledning och styrning i förhållande till psykosocial arbetsmiljö i human services – en kvalitetsrevision". Resultaten rapporteras i en kommande antologi, preliminärt hösten 2004.
3. Ordet "kris" kan användas på en rad olika sätt, exempelvis som en beskrivning av en mycket svår situation men också som en vändpunkt. Sedan slutet av 1970-talet har ordet kris ofta kommit att användas för att åstadkomma ett krismedvetande, vilket i sin tur har gjort det lättare för politiska beslutsfattare att få stöd för en eller annan politik (se vidare Persson 1996 och 1997). Bilderna av svenska skola under 1990-talet är på det hela taget mörka, men långtifrån samstämmiga. Svenska skolelever får i allmänhet bra kunskapsmässiga resultat i internationella jämförelser samtidigt som mediernas bild av skolan, åtminstone på nationell nivå, antyder allvariga problem. Ju fler problem som fästs på dagordningen, eller annorlunda uttryckt: ju större krismedvetande, desto fler reformförsök. Detta kan i sig vara högst problematiskt eftersom reformförsöken gör att skolans aktörer aldrig får någon arbetsro. I sammanhanget kan nämnas att den senaste rapporten om skolans kris konkluderar att skolans kris är överdriven men kan inte desto mindre leda till ytterligare reformer, som stör skolans verksamhet ännu mer (Björklund 2003).
4. Vi får här nöja oss med att redogöra för resultaten i stark sammanfattning och hänvisar i övrigt till Månsson (2004) och Persson och Stavreski (2004) samt kommande rapporter från Eva Månsson om hälsofrämjande förhållningssätt bland lärare.

Referenser

- Arbetskyddsstyrelsen (1999) "Korta Arbetskadefakta" Stressrelaterade arbetssjukdomar nr 12, Arbetskyddsstyrelsen, Stockholm.
- Arbetsmiljöverket (2002) *Skolans arbetsmiljö – resultat av enkätundersökning våren 2002*. Arbetsmiljöverket, Stockholm.
- Arbetsmiljöverket & Statistiska centralbyrån (2001a) "Arbetsmiljön 2001" Statistiska meddelanden AM 68 SM 0201, Arbetsmiljöverket/ & Statistiska centralbyrån, Stockholm.
- Arbetsmiljöverket & Statistiska centralbyrån (2001b) "Negativ stress och ohälsa. Inverkan av höga krav, låg egenkontroll och bristande socialt stöd i arbetet"

- Information om utbildning och arbetsmarknad nr 2 2001, Arbetsmiljöverket & Statistiska centralbyrån, Stockholm.
- Björklund A (red) (2003) *Den svenska skolan – effektiv och jämlik? Valfärdspolitiska rådets rapport 2003*, sss Förlag, Stockholm.
- Carlgrén I & Englund T (1996) "Innehållsfrågan, didaktiken och läroplansreformen" i Englund T (red) *Utbildningspolitiskt systemskifte*. HLS förlag, Stockholm.
- eu-kommissionen (2002) *The teaching profession in Europe. Profile, trends and concerns*. Report 2: Supply and Demand, eu-kommissionen, Bryssel.
- Greiff M (2004) "Att studera lärarbetets förändring. Teoretiska och metodiska reflektioner" i *Nära gränsen? Perspektiv på skolans arbetsliv*. Arbetslivsinstitutet, Malmö.
- Jönsson S, Tranquist J & Petersson H (2003) *Mellan klient och organisation. Psykosocial arbetsmiljö i arbete med människor*. Arbetslivsinstitutet Syd, Malmö.
- Karasek R & Theorell T (1990) *Healthy work – stress, productivity and the reconstruction of working life*. Basic Books, New York.
- Lärarnas Tidning* nr 3, 2003, nr 1, 2004.
- Melander F (2004) "Kris i skolan? En analys av den aktuella svenska skoldiskursen" i *Nära gränsen? Perspektiv på skolans arbetsliv*. Arbetslivsinstitutet, Malmö.
- "Memorandum om livslångt lärande" (2000) (arbetsdokument från eu-kommissionen).
- Månsson E (2002) *Hinder och möjligheter för lärare i dagens skola*. Arbetslivsinstitutet Syd, Malmö.
- Månsson E (2004) "Dagens lärare – klämd mellan oförenliga krav?" i *Nära gränsen? Perspektiv på skolans arbetsliv*. Arbetslivsinstitutet, Malmö.
- Persson A (1996) "Kris och risk – diskurser över katastrofen" *Tvårsnitt* nr 1, 1996.
- Persson A (1997) *Politiken i krisambüllet*. Carlssons, Stockholm.
- Persson A, Andersson G & Nilsson Lindström M (2003) "Framgångsrika skolledare i spänningsfält och allianser" i Persson A (red) *Skolkulturer*. Studentlitteratur, Lund.
- Persson A & Stavreski H (2004) "Allting flyter – lärare mellan förvandling, anpassning och reform" i *Nära gränsen? Perspektiv på skolans arbetsliv*. Arbetslivsinstitutet, Malmö.
- Riksdagens Revisorer (2002) *Statens styrning av skolan*. Riksdagens Revisorer, Stockholm.
- Schüllerqvist U (1995) "Förskjutningen av svensk skolpolitisk debatt under det senaste decenniet" i Englund T (red) *Utbildningspolitiskt systemskifte?* HLS Förlag, Stockholm.
- Schönpflug W & Batmann W (1989) "The cost and benefit of coping" s 699–714 i Fisher S & Reason J (red) *Handbook of stress, cognition and health*. Wiley, Chichester, England.

- Skolverket (2001) *Barnomsorg, skola och vuxenutbildning i siffror: del 2*. Rapport nr 198, Liber distr, Stockholm.
- Skolverket (2003) *Barnomsorg, skola och vuxenutbildning. Jämförelsetal för huvudmän*. Skolverket, Stockholm.
- Szücs S, Hemström Ö & Marklund S (2003) *Organisatoriska faktorerers betydelse för långa sjukskrivningar i kommuner*. Arbete och Hälsa 2003:6, Arbetslivsinstitutet, Stockholm.
- Wikman A & Marklund S (2003) "Tolkningar av arbetssjuklighetens utveckling i Sverige" i von Otter C (red) *Ute och inne i svenskt arbetsliv. Forskare analyserar och spekulerar om trender i framtidens arbete*. Arbetsliv i omvandling 2003:8, Arbetslivsinstitutet, Stockholm.